

The Essentials of Legislation in the Thought of Ayatollah Khamenei

Mohammad Mohsen Heidari *

Qom Seminary Student (Level Four), Department of Fiqh and Usul

DOI: [10.22034/rjfs.2026.514435.1157](https://doi.org/10.22034/rjfs.2026.514435.1157)

Abstract

Law is an essential component of human social life. Within the Islamic system, laws represent the embodiment of Islamic norms and function as the operational framework of governance, serving as a means for realizing the goals and ideals of the Islamic order. Accordingly, legislation occupies a central position in the Islamic system of governance. This study aims to examine and articulate the fundamental legislative essentials from the perspective of Leader of the Islamic Revolution Ayatollah Seyed Ali Khamenei. The main research question is: What are the essential requirements of legislation in Ayatollah Khamenei's thought? From his viewpoint, the foremost criterion in legislation is the conformity of laws with Islamic law (Sharia), alongside strict adherence to the Constitution. Further key legislative principles include commitment to social justice, responsiveness to the needs of the people, and an idealism grounded in realism. Methodologically, the study employs a descriptive–analytical approach based on content analysis of Ayatollah Khamenei's speeches and statements.

Keywords: Law, legislation; Ayatollah Khamenei, Essentials, Iran, Sharia.

* Email: mohsenheydari3636@gmail.com (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

Introduction

Law constitutes a fundamental prerequisite of human social life, the absence of which inevitably results in disorder and social disintegration. In the Islamic system, law is not merely a regulatory instrument but the concrete manifestation of Islamic norms and values, functioning as the operational framework of governance and the principal means through which the goals and ideals of the Islamic order are realized. Consequently, legislation occupies a central and determinative position within Islamic governance.

This study seeks to identify and analyze the legislative imperatives articulated in the thought of Ayatollah Khamenei. The central research question is: What are the essential legislative requirements in Ayatollah Khamenei's conception of lawmaking? From his perspective, the foremost criterion of legislation is the conformity of enacted laws with Islamic law (Sharia), coupled with strict adherence to the Constitution. Additional essentials include the realization of social justice, responsiveness to the authentic needs of the people, and an idealism anchored in realism. Methodologically, the study adopts a descriptive-analytical approach based on systematic content analysis of the Leader's speeches, statements, and jurisprudential opinions.

Methodology

Law is an indispensable requirement of collective human life, and its absence leads to chaos, arbitrariness, and the erosion of social order. For this reason, all societies establish legal frameworks to regulate public affairs. Ayatollah Khamenei emphasizes that without law, social life becomes dysfunctional; he further notes the widely accepted principle that even an imperfect law is preferable to lawlessness, notwithstanding the substantial harms that defective legislation may entail.

Once enacted through legitimate procedures, law is binding upon all members of society without exception. Selective compliance based on personal preferences or political inclinations is therefore impermissible. In the Leader's view, the decisive criterion is the law itself, not individual tastes. Accordingly, laws ratified by the Islamic Consultative Assembly and approved by the Guardian Council possess binding legal authority for all citizens, irrespective of agreement or disagreement with their content.

From a Fiqhi (jurisprudential) standpoint, Ayatollah Khamenei has explicitly ruled that opposition to laws enacted through constitutionally recognized mechanisms, whether directly by the legislature or by authorized institutions pursuant to legal delegation, is religiously impermissible. Compliance with such laws is therefore obligatory, and their violation constitutes an unlawful act.

The Leader further underscores the foundational role of law in determining the destiny of both the state and society. Within the Islamic system, law acquires a quasi-sacral status, being regarded as an extension of divine norms and counted among the hudud (limits of God). Consequently, legal violations are understood not merely as administrative infractions but as infringements of rights. This status derives from the Velayat granted to representatives of the Islamic Consultative Assembly under the Constitution. As Ayatollah Khamenei explains, legislation represents a form of Divine authority rooted in God's sovereignty; through constitutionally defined channels, legislators acquire binding authority, rendering enacted laws obligatory for all, including the legislators themselves. Given the gravity of this responsibility, legislation constitutes one of the most critical domains of Islamic governance and necessitates clearly defined principles and standards to ensure the enactment of effective, just, and functional laws. Over the years, the Leader has articulated a comprehensive set of legislative criteria in numerous addresses to

members of parliament and senior state officials. The present research aims to systematically extract, categorize, and analyze these criteria.

Although existing scholarship has addressed the nature of law, the philosophy of legislation, the relationship between law and Sharia, and the grounds of legal obligation, no independent study has comprehensively examined the legislative imperatives in the thought of Ayatollah Khamenei. The most relevant prior work is a 2012 report published by the Research Center of the Islamic Consultative Assembly entitled *Law in the Thought of the Leader*, which identifies only five legislative principles. In contrast, the present study, following an in-depth analysis of primary sources, identifies and systematizes fourteen distinct legislative imperatives.

Results and Discussion

This research employs a qualitative, descriptive–analytical methodology grounded in content analysis of the speeches, statements, and jurisprudential pronouncements of Ayatollah Khamenei. The extraction of legislative imperatives is conducted through the application of the three classical forms of logical indication: explicit (denotative), implicit (inclusive), and inferential (implicative) indication. This methodological framework enables a systematic and conceptually rigorous reconstruction of the Leader’s legislative thought.

Conclusion

In the thought of Leader of the Islamic Revolution Ayatollah Seyed Ali Khamenei, law functions as both a normative expression of Islamic values and a practical instrument for governing society, serving either as a pathway toward the realization of the Islamic system’s ideals or as the operational “software” of state administration. Accordingly, the sensitive and consequential task of legislation demands strict observance of clearly defined principles to ensure the enactment of effective, just, and enforceable laws. Based on a systematic analysis of the Leader’s speeches and writings, this study identifies fourteen legislative essentials. These include: conformity with Islamic law; adherence to the Constitution; consistency with the principles of the Islamic Revolution and the general policies of the system; commitment to social justice; responsiveness to public needs; prioritization of national interests over regional or sectoral concerns; adoption of a comprehensive and long-term legislative perspective; idealism grounded in realism; consideration of the social consequences of laws; attention to national priorities; enforceability and practical feasibility; problem-solving orientation; and reliance on expert knowledge. Taken together, these essentials constitute a coherent and comprehensive framework for legislation within the Islamic system as articulated by Ayatollah Khamenei.

Keywords

Law, legislation; Ayatollah Khamenei, Essentials, Iran, Sharia.

فصلنامه علمی پژوهش‌های فقه و علوم اسلامی
مقاله پژوهشی، دوره ۴، شماره ۱۵، زمستان ۱۴۰۴، صفحات ۱۳۳ تا ۱۵۴
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۴

بایسته‌های قانون‌گذاری در اندیشه حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

| محمد محسن حیدری* |

DOI: [10.22034/rjfs.2026.514435.1157](https://doi.org/10.22034/rjfs.2026.514435.1157)

چکیده

قانون از ضرورت‌های زندگی اجتماعی بشر است و در نظام اسلامی، قوانین تجلی بخش ضوابط اسلامی می‌باشد و قانون به مثابه نرم‌افزار اداره کشور و جاده‌ای برای رسیدن به اهداف و آرمان‌های نظام اسلامی است. بر این اساس قانون‌گذاری در نظام اسلامی نقش مهمی دارد و هدف در این پژوهش، تبیین بایسته‌های قانون‌گذاری از نگاه آیت‌الله خامنه‌ای می‌باشد، و پرسش اصلی عبارت است از: قانون‌گذاری در اندیشه معظّم‌له چه بایسته‌هایی دارد؟ از دیدگاه ایشان، مهم‌ترین شاخص در قانون‌گذاری مطابقت قانون با شرع و توجه به قانون اساسی در قانون‌گذاری است؛ توجه به عدالت اجتماعی و هم‌خوانی قانون با نیازهای مردم و آرمان‌گرایی مبتنی بر واقع‌گرایی، از دیگر شاخص‌های قانون‌گذاری از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای می‌باشد. در این پژوهش در گردآوری اطلاعات، از روش توصیف و تحلیل محتوای بیانات معظّم‌له استفاده شده است.

واژگان کلیدی: قانون، قوانین، آیت‌الله خامنه‌ای، مجلس شورای اسلامی.

۱. سطح ۴ حوزه علمیه قم، رشته فقه و اصول

* Email: mohsenheydari3636@gmail.com

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌های فقه و علوم اسلامی (open access) است. فصلنامه علمی پژوهش‌های فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد. مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز فصلنامه علمی پژوهش‌های فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

۱. مقدمه

قانون از ضرورت‌های زندگی اجتماعی بشر است و نبود آن، نابسامانی و هرج‌ومرج را به دنبال دارد، بر این اساس همه جوامع بشری، برای اداره جامعه خود قوانینی را وضع می‌کنند؛ به تعبیر آیت‌الله خامنه‌ای اگر قانون نباشد، زندگی مختل خواهد شد؛ و در دنیا معروف است که قانون بد، بهتر از بی قانونی می‌باشد؛ با اینکه قانون بد یک آفت بزرگ است، اما در عین حال از بی قانونی بهتر می‌باشد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۴۰۲/۳/۳).

وقتی قانون در یک جامعه وضع شد، برای همگان لازم‌الاتباع است و همه افراد جامعه ملزم به اطاعت از آن هستند و کسی نمی‌تواند در عمل به قانون سلیقه‌ای عمل کند؛ در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای آمده است: «ملاک، قانون است؛ سلاطین افراد ملاک نیست. آن قانونی که در مجلس شورای اسلامی تصویب و در شورای نگهبان تأیید شده است، برای همه معتبر و حجت است؛ چه کسی که آن قانون را می‌پسندد، چه کسی که آن قانون را نمی‌پسندد. قانون تا قانون است، همه موظفند به آن عمل کنند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۸/۱۰/۱۸).

«مخالفت با قوانین و مقررات و دستورات دولت اسلامی که به طور مستقیم توسط مجلس شورای اسلامی وضع شده و مورد تأیید شورای نگهبان قرار گرفته‌اند و یا با استناد به اجازه قانونی نهادهای مربوطه وضع شده‌اند، برای هیچ‌کس جایز نیست» (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: سؤال ۱۹۸۷). پس فتوای فقهی معظم‌له نسبت به قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی و قوانین وضع شده در نهادها و ادارات این است که عمل به آن‌ها لازم و تخلف از آن‌ها جایز نیست.

۱-۱. اهمیت قانون

در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای، نقش قانون در اداره کشور بسیار مهم و اساسی است و در تبیین اهمیت آن، قانون را به سرنوشت کشور و سرنوشت افراد جامعه تبیین کرده‌اند؛ چراکه همه باید از قانون تبعیت کنند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۲/۹/۲۹).

قانون در نظام اسلامی، به مثابه قانون الهی است و جزء حدود الهی شمرده می‌شود و هر خلاف قانونی در نظام الهی و اسلامی تخلف از حق می‌باشد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۴/۴/۷ و ۱۳۶۹/۱۰/۱۰) و دلیل آن ولایتی است که از ناحیه قانون اساسی به نمایندگان مجلس شورای اسلامی اعطا شده است؛ معظم‌له در تبیین این ولایت فرموده‌اند: «قانون‌گذاری ولایت است، یک ولایت الهی است؛ ریشه در ولایت الهی دارد؛ برخاسته و پدید آمده از ولایت الهی می‌باشد... یعنی نماینده مجلس شورای اسلامی از این طریقی که در قانون اساسی برای مجاری اعمال ولایت الهی معین شده، یک ولایتی پیدا کرده است که این شد یک تکلیف. بنابراین آنچه در مجلس شورای اسلامی

تصویب می‌شود، برای من شخصی و نوعی واجب‌الاتباع است و باید بر طبق او عمل کنم. این مبنا، مبنای اسلامی است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۷/۳/۲۱).

بر این اساس، امر خطیر قانون‌گذاری یکی از مهم‌ترین عرصه‌های اداره حکومت اسلامی بوده و نیازمند شاخص‌ها و بایسته‌هایی است تا بهترین و کارآمدترین قوانین وضع گردد و آیت‌الله خامنه‌ای در دیدارهای متعدد با نمایندگان مجلس شورای اسلامی و سایر مسئولان کشوری، شاخص‌ها و بایسته‌های قانون‌گذاری در نظام اسلامی را تبیین و تشریح فرموده‌اند و در این پژوهش تلاش شده است تا این بایسته‌ها استخراج و احصا شود.

۱-۲. پیشینه

مقالات متعددی در تبیین ماهیت قانون، ماهیت قانون‌گذاری، رابطه و نسبت قانون و شریعت، چرایی تبعیت از قانون به رشته تحریر درآمده است، اما در موضوع بایسته‌های قانون‌گذاری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، پژوهش مستقلی صورت نگرفته و فقط در ماهنامه گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، سال ۱۳۹۱، شماره ۹، دوره ۲۰، گزارشی با عنوان «قانون در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای» توسط آقای محسن داوری تهیه شده است، در این تحقیق در قالب چهار فصل: کلیات، قانون، قانون‌گذاری و قانون‌گرایی، مباحثی مانند جایگاه و اهمیت قانون و مجلس، انواع قوانین و مقررات و مبانی قانون‌گذاری بررسی شده است و در تبیین بایسته‌های قانون‌گذاری تنها به پنج مورد اشاره شده است.

اما در پژوهش حاضر، بعد از روشن شدن ماهیت قانون در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، بایسته‌ها و شاخص‌های قانون‌گذاری در چهارده بایسته استخراج و جمع‌بندی شده است. در استخراج و برداشت این بایسته‌ها از بیانات و کلمات ایشان، از روش توصیف و تحلیل محتوا و با کمک دلالت‌های سه‌گانه در علم منطق، یعنی دلالت مطابقی، تضمینی و التزامی استفاده شده است. بر این اساس پرسش اصلی در این پژوهش این است: «قانون‌گذاری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای چه بایسته‌هایی دارد؟» از دیدگاه معظّم‌له، قوانین اسلامی تجلی‌بخش ضوابط اسلامی است و در امر خطیر قانون‌گذاری، بایسته‌ها و شاخص‌های دقیق و مهمی را متذکر شده‌اند. سیر مباحث در این پژوهش به این شکل است که ابتدا تعریف قانون، قانون اساسی، فرایند قانون‌گذاری و ماهیت قانون در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای بیان شده؛ سپس چهارده بایسته قانون‌گذاری به تفصیل تبیین و تشریح می‌شود.

۲. مفاهیم و اصطلاحات

در این بخش، در ابتدا معنای قانون، قانون اساسی و فرایند قانون‌گذاری تبیین شده و در مرحله بعد ماهیت و جایگاه قانون‌گذاری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای تشریح می‌شود.

۲-۱. معنای قانون

قانون در لغت به معنای قاعده و آئین است (معین، ۱۳۷۱: ۲/۲۶۲۷) و در لغت عربی، به معنای «مِقیاسُ کُلِّ شَیْءٍ» است (ابن منظور، ۱۳۷۵: ۱۳/۳۴۸). در ریشه کلمه قانون اختلاف نظر وجود دارد، از دیدگان برخی، این واژه یونانی می‌باشد که از زبان سریانی وارد زبان عربی شده است و در اصل به معنای «خط‌کش» به کار رفته و به تدریج در عُرف به معنای «قاعده» استفاده شده است (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۸۶: ۹۵).

قانون در اصطلاح عام عبارت است از مجموعه قواعدی که براساس آن رفتار افراد و روابط آن‌ها با یکدیگر تنظیم می‌شود و از طرف حکومت با ضمانت اجرایی تحمیل می‌گردد. اما در اصطلاح خاص، قانون به قواعدی گفته می‌شود که از سوی قوه مقننه تصویب می‌گردد یا از راه همه‌پرسی عمومی به تصویب می‌رسد (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۱۲۲). یکی از محققان معاصر در تبیین مفهوم قانون می‌نویسد: «مجموعه قراردادهای اجتماعی که برای ساختار امور عامه تنظیم می‌شود را «قانون» می‌نامند» (جوادی‌آملی، ۱۳۸۴: ۴۴). خلاصه اینکه قانون یعنی مجموعه‌ای از قواعد و قراردادهای اجتماعی که مورد تصویب و پذیرش نهاد قانون‌گذار قرار گرفته است.

۲-۲. معنای قانون اساسی

مجموعه ضوابط و مقرراتی است که حقوق و آزادی‌های افراد در برابر دولت و وظایف دولت در مقابل مردم و نیز نوع و تشکیلات حکومت و نهادهای حکومتی و قوای حاکم و رابطه آن‌ها با یکدیگر را بیان می‌کند. یعنی وظایف و اختیارات هریک از سازمان‌های حکومت و نهادهای سیاسی اعم از مقننه، قضائیه و مجریه در قانون اساسی تدوین می‌شود (مرتضی نجفی اسفاد و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۹). در این پژوهش، مراد قانون اساسی جمهوری اسلامی است که در ۱۷۵ اصل توسط خبرگان قانون اساسی تهیه شد و در ۱۳۵۸ به تصویب رسید و در سال ۱۳۶۸ برخی اصول آن مورد بازبینی و اصلاحات قرار گرفت و دو اصل دیگر به آن افزوده شد.

۲-۳. معنای قانون‌گذاری

منظور از فرایند قانون‌گذاری، مراحل است که مطابق قوانین و مقررات مربوطه، مانند آئین‌نامه داخلی مجلس شورای اسلامی، یک طرح یا یک لایحه باید طی کند تا پس از انجام آن مراحل و تشریفات متعدد، تبدیل به قانون شده و به آن عنوان شناخته و اجرا شود (زارعی، ۱۳۸۴: ۲۰). به دیگر سخن، یک قانون برای اینکه تبدیل به قانون گردد، یک نقطه آغاز و یک نقطه پایان دارد که به طی مراحل از نقطه آغاز تا پایان، فرایند قانون‌گذاری گفته می‌شود، و نقطه آغاز عبارت است از

پیشنهاد قانون در قالب طرح نمایندگان مجلس یا لایحه دولت و در مراحل بعد قانون بررسی و تصویب شده و لازم‌الاجرا می‌گردد.

۲-۴. ماهیت قانون در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

بعد از روشن شدن مفاهیم قانون، قانون اساسی و قانون‌گذاری لازم است ماهیت قانون در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای و نقش برجسته قانون در اداره امور کشور و رسیدن نظام اسلامی به اهداف و آرمان‌ها تبیین و تشریح شود.

۲-۴-۱. قانون به مثابه جاده‌ای برای رسیدن به اهداف و آرمان‌ها

هر نظام و حکومتی براساس اهداف و آرمان‌هایی شکل می‌گیرد و این اهداف و آرمان‌ها در قالب قانون اساسی هر کشوری مورد تأیید و تصویب همگان قرار می‌گیرد، برای رسیدن به این اهداف و آرمان‌ها، لازم است راه‌ها و جاده‌هایی تهیه شود و نقش قوانین و مقررات این است که برای قوای سه‌گانه و نهادهای دولتی جاده‌هایی را ترسیم می‌کند تا به اهداف و آرمان‌های اصلی و کلان کشور برسند. بر این اساس در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در مقام تبیین ماهیت و اهمیت قانون، قانون به جاده‌ای تشبیه شده است که دستگاه‌های اجرایی کشور موظفند افراد جامعه را در این جاده به اهداف معین شده در قانون اساسی برسانند: «قانون، جاده‌ای است که شما به سمت هدف‌هایی که کشور و مدیران اجرایی و مسئولان باید به آنجا برسند، باز می‌کنید ... هر اصلی از اصول قانون اساسی در واقع هدف و سرمنزلی است که باید به آن رسید. برای رفتن به این سمت، حتماً لازم است جاده‌ای وجود داشته باشد؛ بدون جاده نمی‌شود حرکت کرد. دستگاه اجرایی کشور باید به سمت آن هدف‌ها برود. دستگاه اجرایی، اعم از قوه مجریه و قوه قضائیه و نیروهای مسلح و همه دستگاه‌هایی است که نهادهای دولتی هستند و بخشی از اداره کشور برعهده آن‌ها است؛ این‌ها باید به سمت این هدف‌ها حرکت کنند. شما با وضع قانون، راه‌های صحیح را معین می‌کنید و دستگاه‌های پیش‌رونده را از غلتیدن در ورطه‌های خطرناک باز می‌دارید. عظمت و اهمیت قانون، این‌گونه معلوم می‌شود. بنابراین قانون‌گذاری، بسیار بسیار مهم است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۱/۳/۷).

در بیان دیگر ایشان، قانون به ریلی تشبیه شده است که دولت و قوای اجرایی کشور برای رسیدن به اهداف و آرمان‌های نظام اسلامی، بر روی آن ریل حرکت می‌کنند: «قانون اساس کار است، قانون ریل حرکت این قطار است؛ شما باید زحمت بکشید این ریل‌گذاری را بکنید، آن‌ها [قوه مجریه] هم باید بر روی این ریل حرکت کنند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۲/۳/۸). البته ریل‌گذاری مجلس باید به نحوی باشد که قطار دولت بتواند بر روی آن به راحتی حرکت کند و عملکرد دولت دچار اختلال نشود (پیشین).

پس قانون در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، نقش پُر رنگی دارد و تسهیل‌گر است و به مثابه جاده و طریقی است برای رسیدن به اهداف و آرمان‌هایی که نظام آن‌ها را ترسیم کرده است.

۲-۴-۲. قانون به مثابه نرم‌افزار اداره کشور

دستگاه‌های اجرایی در کشور، متصدی امور اجرایی و اداره کشور هستند و در حکم ابزار و سخت‌افزار اداره کشور هستند و هر سخت‌افزاری با وجود نرم‌افزار درست، می‌تواند امور را پیش ببرد. بر این اساس در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای: «قانون نرم‌افزار اداره کشور است، دستگاه‌های اجرایی در حکم سخت‌افزارها هستند، اگر شما بتوانید این نرم‌افزار را هوشمندانه، صحیح، جامع، مؤثر در ابعاد گوناگون زندگی و پُرکننده خلأها فراهم کنید، سخت‌افزارها کار خودشان را درست انجام خواهند داد... لکن یک سخت‌افزار خوب هم با یک نرم‌افزار ناقص و غلط محصولی نخواهد داشت» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۴/۳/۸). بنابراین اداره کشور نیازمند نرم‌افزار و سخت‌افزار است و نرم‌افزار مدیریت و اداره کشور، قوانین و مقرراتی که توسط نهاد قانون‌گذار وضع می‌شود.

۳. بایسته‌های قانون‌گذاری

بعد از تنقیح معنای قانون، قانون اساسی، فرایند قانون‌گذاری و روشن شدن ماهیت قانون و قانون‌گذاری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، بایسته‌ها و شاخص‌های قانون‌گذاری در اندیشه معظم‌له تبیین می‌شود، این بایسته‌ها از بیانات و کلمات ایشان که در سال‌ها و مناسبت‌های مختلف صادر گردیده، استخراج و برداشت شده است.

۳-۱. مطابقت با شرع

مهم‌ترین و اساسی‌ترین شاخص در قانون‌گذاری نظام مقدس جمهوری اسلامی این است که قانون با شرع مقدس مطابقت داشته باشد و در تعارض با شریعت نباشد، و مشروعیت قانون در نظام اسلامی، در گرو انطباق آن با شرع است. این شاخص مهم در اصل چهارم قانون اساسی مورد توجه قرار گرفته و بر این اساس مطابق این اصل، شرع مقدس و علم فقه حاکم بر نظام قانونی و حقوقی ایران می‌باشد، یعنی هیچ امری قانون نمی‌شود، مگر اینکه مورد تأیید فقهای شورای نگهبان قرار گیرد و فقهای منصوب در این شورا مطابقت آن با شرع را تأیید کنند.

بر این اساس در اصل هفتاد و دوم قانون اساسی آمده است: «مجلس شورای اسلامی نمی‌تواند قوانینی وضع کند که با اصول و احکام مذهب رسمی کشور یا قانون اساسی مغایرت داشته باشد» و تشخیص و تعیین این امر مهم به ترتیبی که در اصل نود و ششم قانون اساسی آمده، برعهده شورای نگهبان است (معاونت حقوقی ریاست جمهوری، ۱۳۹۵: ۶۸).

آیت‌الله خامنه‌ای در بند نخست از سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری بر «توجه به موازین شرع به‌عنوان اصلی‌ترین منشأ قانون‌گذاری در تنظیم و تصویب طرح‌ها و لوایح قانونی» و در بند دوم «ارزیابی و پالایش قوانین و مقررات موجود کشور از حیث مغایرت با موازین شرعی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و ایجاد سازوکار لازم برای تضمین اصل چهارم قانون اساسی» اهمیت توجه به شرع و تضمین و اجرای دقیق اصل چهارم قانون اساسی را مورد تأکید قرار داده‌اند (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶)

رعایت و مطابقت با شرع حتی بر اصول قانون اساسی نیز حاکم است، به این معنی که اگر بر فرض در خود قانون اساسی یک اصل یا قانونی باشد که در مقام اجرا و یا در مقام قانون‌گذاری، با اسلامیت تعارض داشته باشد، اصل مطابقت با شرع بر آن‌ها حاکم است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۴/۱۹)

در متن فقهی ایشان نیز بر رعایت شرع مقدس در وضع قوانین تأکید شده است و این‌گونه آمده است: «کسی در جمهوری اسلامی حق ندارد قانونی وضع کند و یا دستوری دهد که مخالف با احکام اسلامی باشد و به بهانه اطاعت از دستور رئیس اداره، مخالفت با احکام مسلم الهی جایز نیست، ولی تا آنجایی که ما اطلاع داریم در قوانین حاکم بر اداره‌های دولتی قانونی برخلاف شریعت اسلامی وجود ندارد و اگر کسی از قانونی که مغایر با نظام اسلامی است اطلاع پیدا کند، واجب است برای حل این مشکل و حذف قوانین مخالف با احکام اسلام، آن را به مقامات مسئول بالاتر اطلاع دهد» (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: سؤال ۱۹۸۷).

از نگاه آیت‌الله خامنه‌ای رعایت و التزام به شریعت اسلامی و به تبع آن حاکم شدن شریعت اسلامی بر جامعه، چهار عنصر یعنی آزادی، استقلال، عدالت و معنویت را در جامعه تضمین خواهد کرد: «در همه قانون‌گذاری‌ها، اجراها، عزل و نصب‌ها و رفتارهای عمومی که تابع این نظم سیاسی و مدنی است، باید شریعت اسلامی رعایت شود... التزام به شریعت اسلامی، روح و حقیقت نظام اسلامی است... شریعت اسلامی اگر در جامعه به‌طور کامل اجرا شود، هم آزادی‌های عمومی و مدنی را - آزادی افراد را، آزادی فردی را - تأمین می‌کند، هم آزادی ملت را که اسم آن استقلال است... تضمین می‌کند، (هم) عدالت را در جامعه تضمین می‌کند، هم معنویت را تضمین می‌کند، این چهار عنصر اصلی است: آزادی، استقلال، عدالت، معنویت. اگر شریعت اسلامی بر جامعه حاکم باشد، این پدیده‌های اساسی در نظم جامعه اسلامی خود را نشان می‌دهد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳/۳/۱۴).

پس مهم‌ترین بایسته و شاخصه در قانون‌گذاری، که بر بایسته‌های دیگر تقدم دارد، توجه به شریعت اسلام و مطابقت قوانین وضع‌شده با شرع مقدس است و ثمره رعایت این بایسته، تأمین آزادی افراد، استقلال ملت، و حکم فرما شدن عدالت و معنویت می‌باشد.

۳-۲. توجه به قانون اساسی

بایسته دوم در فرایند قانون‌گذاری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، توجه به مهم‌ترین قانون مصوب کشور، یعنی قانون اساسی کشور و حفظ ساختار آن است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۴/۱۹) و در بند دوم سیاست‌های کلی قانون‌گذاری بر ارزیابی و پالایش قوانین و مقررات موجود کشور از حیث مغایرت با موازین شرعی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و ایجاد سازوکار لازم برای تضمین اصل چهارم قانون اساسی و همچنین تعیین سازوکار مناسب برای عدم مغایرت مقررات با قانون اساسی تأکید داشته‌اند (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶). در بیان دیگری از ایشان، صحت و سلامت نظام اسلامی منوط به حفظ جهت اسلامی و رعایت قانون اساسی شده است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۱۲/۴). و قوانین زمانی که با سازوکار قانون اساسی پیش برود، حتمیت و جزمیت پیدا می‌کند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۷/۶/۲).

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ترجمان خواسته‌ها و آرمان‌های ملت ایران و نشان‌دهنده جهت و مسیر حرکت مردم و چارچوب کلی برای تدوین قوانین و سیاست‌های کلی نظام است (خامنه‌ای، نامه: ۱۳۷۹/۱۲/۲۰) و عمل به آن علاج اساسی دردهای کشور است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۳/۲۹) و قانون اساسی جمهوری اسلامی، یک قانون مترقی، بسیار مستحکم و بسیار هوشمندانه است و براساس این قانون، همه چیز در جای خود قرار گرفته است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۷/۱۴) و این قانون تأمین‌کننده حقوق اساسی افراد در جامعه می‌باشد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۱/۸/۳).

آیت‌الله خامنه‌ای قانون اساسی را به ستون و پی یک بنا و سایر قوانین را به تقسیم‌بندی‌ها و دیوارهای یک بنا تشبیه کرده‌اند و از آنجایی که یک انسان عاقل برای تغییر در تقسیم‌بندی‌های یک بنا، پی و ستون‌های بنا را تغییر نمی‌دهد، بنابراین تغییر در قانون اساسی کشور را روا نمی‌دانند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۲/۵/۱۵).

همچنین ایشان در دیدار با اعضای شورای نگهبان، این شورا را گلوگاه مهمی برای حفظ قانون اساسی در قوانین کشور و مقررات کشوری برشمرده‌اند و پیشنهاد کرده‌اند که وظیفه خطیر این شورا توسعه یابد و در کل مقررات جمهوری اسلامی جریان پیدا کند، یعنی همه مقررات جاری کشور که به‌وسیله دستگاه‌های گوناگون وضع شده، با قانون اساسی و شرع منطبق شود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۱/۸/۳). پس بایسته و شاخص دوم قانون‌گذاری در اندیشه معظّم‌له، توجه و حفظ ساختار قانون اساسی کشور در وضع قوانین کشور است.

۳-۳. سازگاری با اصول و مبانی انقلاب اسلامی و سیاست‌های کلی نظام

شاخص دیگر در عملیات قانون‌گذاری، توجه به اصول و مبانی انقلاب اسلامی و سیاست‌های کلی نظام است؛ یعنی قانون باید با اصول و مبانی انقلاب اسلامی سازگاری داشته باشد؛ اگر این سنجه در قانون‌گذاری رعایت نشود و قانون با اصول و مبانی انقلاب اسلامی سازگاری و تناسب نداشته باشد، قانون وضع شده مانند شاخه بریده از درخت است و اصالت خود را از دست خواهد داد و قانون اصیلی نیست (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۴/۳).

از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، وصیت‌نامه امام خمینی^(ره) جمع‌بندی و خلاصه فرمایشات ایشان است و یکی از منابع مهم برای استخراج اصول و مبانی انقلاب اسلامی می‌باشد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۴/۳).

همچنین در بند سوم از سیاست‌های کلی قانون‌گذاری، بر عدم مغایرت یا انطباق قوانین با سیاست‌های کلی نظام تأکید داشته‌اند و قوای سه‌گانه را موظف کرده‌اند با همکاری شورای نگهبان و مجمع تشخیص مصلحت نظام، بر این امر مهم نظارت کنند (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶). بنابراین سازگاری و عدم مغایرت قوانین وضع شده، با اصول و مبانی انقلاب اسلامی و سیاست‌های کلی نظام، سومین بایسته در فرایند قانون‌گذاری است.

۳-۴. توجه به عدالت اجتماعی

اجرای عدالت، یکی از اهداف قیام انبیای الهی شمرده شده است (حدید: ۵۷) و از همان ابتدا یکی از اهداف کلان و مهم، نظام اسلامی نیز بوده است؛ آیت‌الله خامنه‌ای نیز همواره بر حاکم شدن عدالت در جامعه اسلامی تأکید دارند و در حوزه وضع قوانین نیز، بر عادلانه بودن قوانین اصرار دارند و «عدالت را یک معیار و یک سنجه اساسی در قانون‌گذاری» دانسته‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۲/۲۷). در ابلاغیه سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری «عدالت‌محوری در قوانین و اجتناب از تبعیض ناروا» را یکی از بایسته‌های قانون‌گذاری شمرده‌اند (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶).

در تنظیم برنامه‌های کشور، اصلی‌ترین مسئله عبارت است از رفع فقر و محرومیت و نجات طبقه مستضعف و محروم و پابرهنگان و تمام برنامه‌های اقتصادی، تولیدی، سازندگی و اقتصادی، باید به این هدف متوجه باشد، در این صورت این برنامه‌ها، درست و قابل قبول است و نمایندگان مجلس باید این را یک اصل قرار دهند و کمک به محرومان را سرلوحه مسئولیت‌های نمایندگی خود قرار دهند (خامنه‌ای، پیام: ۱۳۷۱/۳/۷).

در بیان دیگری، عدالت را به قلّه نظام جمهوری اسلامی تشبیه کرده‌اند که مجموعه قوانین در نظام جمهوری اسلامی باید به آن منتهی شود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۰/۴/۷).

در ادامه در اثبات این مدعی، این‌گونه استدلال کرده‌اند: «عدالت در بنیان عالم و آفرینش، نقش اساسی دارد، یعنی سنت آفرینش، عدل است و هر نظام اجتماعی اگر به دنبال این سنت طبیعی و قانون الهی آفرینش حرکت کرد، ماندگار و موفق و کامیاب است؛ انسان زمانی کامیاب است که خود را با قوانین آفرینش و سنت‌های الهی - که تغییر و تبدیل ناپذیر است - تطبیق دهد. بنابراین بنابر دیدگاه الهی، در مجموع آفرینش، عدالت یک ریشه تکوینی و طبیعی دارد» (پیشین).

کم شدن شکاف اقتصادی در بین مردم، کم شدن فاصله طبقاتی و رفع تبعیض در افراد جامعه از نتایج رعایت عدالت در وضع قوانین است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۳/۳/۱۴ و ۱۳۸۳/۳/۲۷). پس بایسته چهارم در قانون‌گذاری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، عدالت محوری در قوانین است، یعنی قانون‌گذاری به نحوی شکل بگیرد که فاصله طبقاتی افراد جامعه کمتر گردد و عدالت اجتماعی در کشور حکم‌فرما شود.

۳-۵. هم‌خوانی با نیازهای مردم و جامعه

«معطوف بودن به نیازهای واقعی؛ جلب مشارکت حداکثری مردم، ذی‌نفعان و نهادهای قانونی مردم‌نهاد تخصصی و صنفی در فرایند قانون‌گذاری»، از دیگر بایسته‌های قانون‌گذاری است (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶). اگر قانون معطوف به جامعه، مشکلات کشور و نیازهای مردم نباشد، ممکن است قانون اصیلی بوده و مشروعیت داشته باشد، اما مقبولیت ندارد. یعنی اگر قانون منطبق بر نیازهای فوری و به‌روز جامعه یا نیازهای بلندمدت جامعه نباشد، به‌حسب مقداری که در آن جهت کمبود دارد، مقبولیت نخواهد داشت (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۴/۳). اگر قانون با نیازهای مردم و جامعه هم‌خوانی نداشته باشد، مقبولیت نخواهد داشت، ولو اینکه مشروع باشد؛ و در واقع مقبولیت قانون در گرو معطوف بودن به نیازهای مردم است.

پس بایسته پنجم از نگاه معظّم‌له در عملیات قانون‌گذاری، توجه به نیازهای مردم و جامعه است، و با رعایت این بایسته، قانون علاوه بر اصالت، مقبولیت مردمی نیز پیدا می‌کند.

۳-۶. تقدیم مصالح کشور بر مصالح منطقه‌ای

قانون‌گذاران در مجلس شورای اسلامی، از نقاط و مناطق مختلف کشور انتخاب می‌شوند و طبیعی است که در وضع قوانین هر نماینده‌ای مصلحت منطقه خود را در نظر می‌گیرد، اما نمایندگان، بالاتر از مصالح منطقه‌ای، باید مصالح ملی و مصالح کشور را در قانون‌گذاری مدنظر قرار دهند، بر این اساس یکی از بایسته‌های قانون‌گذاری، این است که قانون‌گذاران در وضع قوانین نگاه کلان داشته و مصالح کل کشور را مورد توجه قرار دهند. در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، نمایندگان مجلس در قانون‌گذاری باید نگاه‌شان به کل کشور باشد، البته شکی نیست که مصلحت

منطقه خودشان را هم باید در نظر بگیرند، لکن آن مصلحت باید در مجموعه نگاه به کل کشور لحاظ شود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۴/۳).

ایشان در بیان دیگری به نمایندگان مجلس، ضمن تأکید بر تقدیم مصالح ملی بر مسائل منطقه‌ای، یادآور شده‌اند که تقدیم مصالح ملی به این معنا نیست که نمایندگان به کلی به خواسته‌ها و توقعات منطقه‌ای بی‌اعتنایی کنند، بلکه تا حدودی که خواسته‌ها و توقعات منطقه‌ای معارض با مصالح ملی نباشد، توجه به این مصالح اشکال ندارد، اما در صورتی این خواسته‌ها با مصالح ملی معارضه پیدا کند، مصالح ملی باید در قانون‌گذاری مقدم شود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۳/۳۰).

در جای دیگر در ضمن تبیین شأن نمایندگی، این بایسته مهم را توضیح فرموده‌اند: «شما درست است که از فلان نقطه کشور انتخاب شده‌اید، اما فقط نماینده آنجا نیستید؛ شما نماینده همه ملت ایرانید. شأن مجلس هم قانون‌گذاری است، نه گرفتن تسهیلات و کمک‌های عمرانی و غیره برای آن منطقه خود... شأن شما این است که قانون بگذارید؛ منتها قانونی بگذارید که آنقدر محکم و خوب و شامل باشد که منطقه شما را هم سیراب کند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۶/۳/۸).

یکی از تبعات منفی تقدیم مصالح منطقه‌ای بر مصالح کشور این است که برخی طرح‌ها در برخی مناطق با فشار نمایندگان به دولت شروع می‌گردد، اما در نهایت آن طرح‌ها تکمیل نمی‌شود و نتیجه آن می‌شود که طرح‌ها نیمه‌تمام مانده و تعداد طرح‌های نیمه‌تمام در کشور بیش‌تر می‌گردد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۳/۳/۲۷).

بنابراین مقدم داشتن مصلحت ملی و عمومی کشور بر مصلحت یک منطقه، یکی دیگر از بایسته‌های قانون‌گذاری است که ضرورت دارد مورد توجه قانون‌گذاران قرار بگیرد.

۳-۷. نگاه جامع و بلندمدت

نگاه جامع و بلندمدت در قانون‌گذاری، از دیگر بایسته‌های قانون‌گذاری است؛ نگاه جامع و بلندمدت از دو جهت مورد نظر می‌باشد:

۱. وضع قوانین برای امور مهم و پُراهمیت و پرهیز از قانون‌گذاری برای امور جزئی و کم‌اهمیت؛ چراکه «نگرش جزئی، بخشی، شخصی... در قانون‌گذاری بی‌سود و احیاناً زیان‌بار است» (خامنه‌ای، پیام: ۱۳۸۷/۳/۷). به بیانی دیگر، هر مسئله جزئی در خور وضع قانون نیست، و وضع قانون برای امور کم‌اهمیت و کوچک منتهی می‌شود به تراکم و انباشت قوانین، که امر مطلوبی نیست (خامنه‌ای، بیانات: ۱۴۰۱/۳/۴). همچنین این امر منجر به رواج قانون‌گریزی و غیرمحترم شمردن قانون در جامعه شده و زمینه‌های گرایش به قانون‌شکنی را افزایش می‌دهد.

۲. وضع قوانین به لحاظ افراد عمومیت داشته باشد؛ یعنی بعد از وضع قانون برای امور کلی و مهم، به لحاظ افراد نیز قانون عام بوده و در صورت امکان از استثنائات پرهیز شود. بر این اساس آیت‌الله خامنه‌ای در ابلاغیه سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری، بر «عمومی بودن قانون و شمول و جامعیت آن و حتی الامکان پرهیز از استثنای قانونی» تأکید داشته‌اند (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶). بنابراین داشتن نگاه کلان و بلندمدت، به معنای وضع قانون برای مسائل مهم کشور و همچنین عمومیت قانون به نحوی که حتی الامکان استثنایی نداشته باشد، یکی دیگر از بایسته‌های مهم در عملیات قانون‌گذاری است.

۳-۸. آرمان‌گرایی مبتنی بر واقع‌بینی

از دیگر بایسته‌های قانون‌گذاری، عبارت است از آرمان‌گرایی مبتنی بر واقع‌بینی، به این معنی که در قانون‌گذاری به آرمان‌ها و اهداف کلان نظام توجه شود و از آرمان‌ها کوتاه نیاید و در عین «آرمان‌گرایی» باید وضع قانون با توجه به واقعیت و داشته‌های کشور و مبتنی بر «واقع‌بینی» باشد. آیت‌الله خامنه‌ای در این زمینه فرموده‌اند: «باید دو خصوصیت «آرمان‌گرایی» و «واقع‌بینی» را در نظر داشت. نگاه‌تان نگاه آرمان‌گرا باشد، از آرمان‌ها پائین نیائید، کوتاه نیاید، نگاه باید نگاه آرمانی باشد، منتها با توجه به واقعیت. سقفی را معین کنیم، منتها تکلیفی را که برای خودمان یا دولت یا مسئولین معین خواهیم کرد، باید با توجه به واقعیت‌های موجود باشد... پله‌ها را باید مطابق با واقعیت‌هایی که وجود دارد، یکی پس از دیگری چید و به سمت آن آرمان‌ها پیش رفت» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۹/۳/۱۸). لذا توجه به آرمان‌های نظام مقدس جمهوری اسلامی در کنار توجه به واقعیات و داشته‌های کشور، بایسته هشتم در اندیشه معظّم‌له می‌باشد.

۳-۹. اتقان و استحکام

یکی دیگر از شاخصه‌های قانون‌گذاری این است که قانون با کیفیت، مُتَقَن، مُسْتَحْکَم و با ثبات باشد، به این معنی که هنگام وضع قانون، در رعایت نکات ذیل دقت شود: اولاً قانون باید صریح و شفاف، فاقد ابهام، غموض و اغلاق باشد، حاوی تعارض و تناقض نباشد. در بردارنده موادی باشد که وضع آنها ضروری است، از ادبیات و نثر معیار پیروی کند و اصول حقوقی در وضع آن رعایت شود، نبود صراحت و شفافیت، خاصه در قوانین کیفری، به حاکمیت قانون که از مؤلفه‌های اساسی زمام‌داری است، آسیب وارد می‌کند (قربان‌نیا، ۱۳۹۲: ۳۲). این مؤلفه در حقیقت مربوط به فرایند قانون‌نویسی می‌باشد.

آیت‌الله خامنه‌ای در این زمینه فرموده‌اند: «باید قانون ... واضح باشد؛ جوری نباشد که پی‌درپی اصلاحات مکرر لازم داشته باشد، مرتّب استفساریه بیاید مجلس؛ وقتی قانون واضح نبود، وقتی

جامع نبود، مرتباً استفساریه می‌آید که آیا مرادتان این بوده یا آن بوده؛ گاهی نتیجه استفساریه‌ای که مجلس صادر می‌کند، نقطه مقابل مضمون خود قانون است؛ حُب این قانون، قانون خوبی نیست؛ یعنی مضمون قانون ممکن است خوب باشد، اما قانون‌گذاری خوبی نیست، قانون‌گذاری بدی است. بنابراین قانون باید کیفیت داشته باشد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۵/۳/۱۶).

ثانیاً در قانون‌گذاری همه جوانب مورد دقت قرار گیرد و طوری باشد که بعد از مدتی به اصلاح یا تغییر یا نسخ نیاز نداشته باشد؛ «سعی شود قوانینی که در مجلس می‌گذرد، مستحکم و با ثبات باشد... یکی از اشکالات بزرگ این است که قوانین طوری را بی‌دقتی یا عدم مراجعه لازم به مواردی که باید مراجعه کرد، تنظیم شود که اندکی نگذشته، احتیاج به تجدیدنظر پیدا کند و یک مقدار وقت مجلس به تصویب مجدد قانون بگذرد. گفت: یک روز صرف بستن دل شد به این و آن روز دگر به کندن دل زین و آن گذشت. یک روز قانون را درست کنیم، یک روز قانون را رد کنیم و یا تغییر کلی بدهیم؛ این طوری نباشد؛ قوانین با ثبات و مستحکم باشد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۴/۳/۸).

ثالثاً رابطه قانون با سایر قوانین ملاحظه شود و قانون وضع شده با قوانین دیگر هماهنگی و انسجام داشته باشد؛ به‌بیانی دیگر، کیفیت قانون بر کمیت قانون مقدم است؛ یعنی افزایش کمیت قوانین و به‌تبع آن تراکم قوانین، پسندیده نیست؛ آنچه اهمیت دارد این است که قانون به‌تعداد موردنیاز و با کیفیت و نگاه جامع نوشته شود. همچنان که در ابلاغیه سیاست‌های کلی قانون‌گذاری بر انسجام قوانین و عدم تغییر یا اصلاح ضمنی آنها تأکید شده است (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶).

در کلمات آیت‌الله خامنه‌ای، قانون بی‌کیفیت به قانونی که کیفیت وضع آن بد است، توصیف شده و فرموده‌اند: «باید قانون با کیفیت باشد... قانون متقن باشد، قانون اتقان داشته باشد؛ یعنی دلایل وضع این قانون جوری باشد که هرکس نگاه می‌کند، ببیند بله، این قانون، قانون متقنی است. همه‌جانبه‌نگر باشد؛ نگاه جزئی و بی‌توجه به جوانب گوناگون، قانون را از حیث انتفاع می‌اندازد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۵/۳/۱۶).

در نگاه ایشان، قانون نباید با عوارض گوناگون تغییر پیدا کند و قانون‌گذار باید خاطر مخاطبینش را ملاحظه نماید. برای مثال اگر کسی می‌خواهد اقدامی کند یا سرمایه‌گذاری انجام دهد یا یک رشته کاری برای خودش انتخاب نماید، خاطر جمع باشد که این قانون قانونی نیست که امروز می‌آید و فردا با انگیزه دیگری عوض می‌شود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۷/۳/۲۱).

هرچه این شاخص بیش‌تر مورد توجه قرار گیرد و دقت و سنجیدگی و به‌کار گرفتن دانش و اطلاعات در کار قانون‌گذاری بیش‌تر باشد، اجرای قانون بهتر و موفق‌تر خواهد بود و پیشرفت و موفقیت و گره‌گشایی در کار اجرا، ممکن‌تر خواهد بود (خامنه‌ای، پیام: ۱۳۷۱/۳/۷).

ارتقای کیفیت قانون و قانون‌گذاری خوب صرفاً منوط به انطباق آن با اسناد بالادستی یا عدم مغایرت با آن‌ها و رعایت معیارهای شکلی در تصویب قانون نیست، بلکه برخی عقیده دارند که کیفیت قانون از یک طرف در گرو توانایی آن در دست‌یابی به اهداف تعیین‌شده قانون‌گذار و از طرف دیگر، قابل فهم بودن متن قانون و دور بودن از ابهام و تفاسیر متنوع است (وکیلیان، ۱۳۹۵: ۴۸)؛ پس یکی دیگر از بایسته‌های قانون‌گذاری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای این است که قانون به لحاظ متنی، وضوح داشته باشد و همه جوانب در آن رعایت شده و دارای ثبات و استحکام و کیفیت باشد.

۳-۱۰. لزوم توجه به تأثیرات قوانین

هر قانونی که وضع می‌گردد، از طرفی عام است و همگان را شامل می‌شود و از طرفی دیگر حقوق و تکالیفی را برای افراد جامعه ایجاد می‌کند. بر این اساس هر قانونی در مرحله اجرایی شدن، اثرات و تبعاتی در جامعه ایجاد می‌نماید، از این رو لازم است قانون‌گذار به تأثیر قوانین و مقررات در جامعه نیز توجه کند. بر این اساس آیت‌الله خامنه‌ای ارزیابی تأثیر اجرای قوانین و مقررات را، یکی از سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری بر شمرده‌اند (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶) و لزوم توجه به تأثیرات فرهنگی و تربیتی قوانین را به قانون‌گذاران یادآور شده‌اند:

«هر قانونی که شما بگذرانید، ولو به حسب ظاهر این قانون ارتباط با مسائل تربیتی و فرهنگی هم ندارد - یک قانون اقتصادی فرض بفرمائید - این یک اثر مستقیم یا غیرمستقیم فرهنگی، اخلاقی و تربیتی بر روی مردم دارد. رفتارها و خلقیات و تربیت‌ها اثر متقابل دارند؛ هم اخلاق در رفتار تأثیر می‌گذارد، هم رفتار بر اخلاق تأثیر می‌گذارد. شما ببینید: «ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَسَاءُوا السُّوْأَى» (روم: ۱۰) کار بد که می‌کنیم، روی دل ما اثر می‌گذارد، روی اخلاق ما اثر می‌گذارد، گاهی روی برداشت‌ها و تلقی‌های ما اثر می‌گذارد؛ دل‌بستگی که پیدا می‌کنیم، این دل‌بستگی روی ذهنیات ما اثر می‌گذارد. اعمال و رفتار از یک طرف و اخلاق و تربیت از یک طرف؛ این‌ها تأثیر متقابل دارند. قانون هم همین جور است دیگر. شما هر قانونی بگذارید، مربوط به حمل و نقل جاده‌ای باشد، مربوط به گمرک باشد، مربوط به اقتصاد باشد، مربوط به سیاست خارجی باشد، هر چه باشد، یک آثار تربیتی و اخلاقی هم دارد؛ به این جنبه از قانون توجه بشود.»

سپس به برخی آثار مثبت و منفی قانون در اخلاق جامعه اشاره کرده‌اند که اگر برای مثال قانونی گذاشته شود که روح قانون‌پذیری را در مردم تقویت کند، خوب است؛ یا برای نمونه قانونی وضع گردد که روح دین‌داری یا قناعت را در مردم تقویت کند، مطلوب است؛ اما اگر به عکس، قانونی گذاشته شود که روح قانون‌شکنی و بی‌اعتنایی به قانون را در مردم ولو به طور غیرمستقیم به وجود آورد، این رجحان ندارد. یا برای مثال روحیه اسراف یا روح لابلالی‌گری را در مردم تقویت نماید، این خوب

نیست. پس مسائل حقوقی و مسائل اخلاقی ملازم هم هستند و بر یکدیگر تأثیر متقابل دارند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۴/۳).

بنابراین قانون‌گذاران لازم است در فرایند قانون‌گذاری به تأثیر قوانین موضوعه بر آحاد جامعه و اثرات آن بر مردم دقت کنند و این شاخص مهم را در نظر بگیرند.

۳-۱۱. توجه به اولویتهای کشور

شاخص دیگر در قانون‌گذاری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای این است که در قانون‌گذاری اولویت‌بندی شود و اولویتهای کشور مورد توجه قرار گیرد، و رعایت این شاخص را به‌عنوان هنر مجلس شورای اسلامی تعبیر کرده‌اند:

«در میان گرفتاری‌ها و مشکلات عمومی، شناخت فوریت‌ها و اولویت‌ها، هنر بزرگ مجلس شورای اسلامی است. مشکلات عمومی‌تر، محسوس‌تر، مرارت‌بارتر را باید جست و به رفع آن‌ها همت گماشت.» سپس مسئله اشتغال، مسئله ارزش پول ملی، مسئله امنیت و مسئله گرانی را از مسائل اولویت دار کشور معرفی کرده‌اند (خامنه‌ای، پیام: ۱۳۷۹/۳/۶)

در ابلاغیه سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری، شش مورد را به‌عنوان محورهای دارای اولویت قانون‌گذاری در کشور برشمرده‌اند: ۱- گره‌گشایی از امور اجرایی کشور. ۲- اصول اجرا نشده قانون اساسی. ۳- سند چشم‌انداز. ۴- سیاست‌های کلی نظام. ۵- برنامه پنج‌ساله توسعه. ۶- مطالبات رهبری (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶).

از نگاه معظّم‌له، وقت مجلس محدود است و نباید صرف امور بیهوده شود و باید موضوعات اولویتهای دار مطرح گردد، از این رو ممکن است برخی قوانین مسئله‌ای در محیط اجتماعی کشور را حل کند، ولی دارای اولویت نباشد، از این رو این‌گونه مسائل را باید کنار گذاشت (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۳/۳۰)

پس یکی از مهم‌ترین اهداف در قانون‌گذاری، پاسخ به اولویت‌ها و نیازهای واقعی جامعه است و توجه به اولویتهای کشور، یکی دیگر از شاخص‌های قانون‌گذاری در اندیشه ایشان می‌باشد.

۳-۱۲. قابل اجرا بودن

«قابل اجرا بودن قانون و قابل سنجش بودن اجرای آن»، از دیگر بایسته‌های قانون‌گذاری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای است (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶). به بیانی دیگر: «عملی بودن؛ گاهی اوقات یک قانونی تصویب می‌شود که معلوم است عملی نیست، یعنی کار کارشناسی نشان نمی‌دهد که اگر این قانون تحقق پیدا کرد، این کار عملیاتی خواهد شد؛ [این قانون] کنار گذاشته بشود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۳/۳۰).

در بیان دیگر ایشان، این مسئله را متذکر شده‌اند که قوه مجریه در وسط میدان ایستاده و کارها به عهده اوست، از این رو باید ملاحظه او را کرد؛ سپس قوانین را به ریل تشبیه نموده‌اند که قوه مجریه باید بر روی این ریل حرکت کند و به مجلس توصیه کرده‌اند که وضع قوانین طوری باشد که قطار بتواند بر روی این ریل حرکت نماید (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۲/۳/۸).

در گفتار دیگری از ایشان این نکته را متذکر شده‌اند که مجلس در عین استقلال در وضع قوانین صحیح، قوی و منطقی، می‌تواند قوانینی تصویب کند که برای دولت عملی و ممکن باشد و این مسئله با استقلال مجلس منافاتی ندارد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۳/۸).

بنابراین بایسته مهم دیگر از نگاه آیت‌الله خامنه‌ای، این است که قوانین وضع شده، قابلیت اجرا برای مسئولان دولتی داشته باشد و قوه مجریه بتواند براساس آن عمل کند.

۳-۱۳. گره‌گشایی از مشکلات مردم

شاخص دیگر در نظام قانون‌گذاری این است که قانون، حلال مشکلات مردم باشد و از گرفتاری‌های آنان گره‌گشایی کند. به فرموده آیت‌الله خامنه‌ای، نخستین هدف نمایندگان در قلمرو قانون‌گذاری، باید این باشد که به گشودن گره‌ها و از میان برداشتن مشکلات زندگی مردم همت گمارند و هیچ انگیزه‌ای را بر آن مقدم ندارند (خامنه‌ای، پیام: ۱۳۷۹/۶/۳۰) و قانون باید معطوف به نیازهای مردم و منافع عمومی آنان باشد (خامنه‌ای، پیام: ۱۳۸۷/۳/۷).

در ابلاغیه سیاست‌های کلی قانون‌گذاری نیز بر جلب مشارکت حداکثری مردم، ذی‌نفعان و نهادهای قانونی مردم نهاد تخصصی و صنفی در فرایند قانون‌گذاری تأکید داشته‌اند (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶).

در بیانات ایشان چنین آمده است: «قانون باید در پی حل مشکلات مردم باشد؛ اولویتهای داخلی را باید رعایت کند؛ در درجه اول درصدد رفع مشکل مردم ضعیف و طبقات ضعیف باشد. در کشور طبقاتی هستند که ضعیفند یا متوسطند یا زیر حد متوسطند؛ قانون بیش‌تر باید متوجه رفع مشکل این‌ها باشد. البته قانون برای همه است و خیر همه طبقات کشور را می‌خواهد - فرقی نمی‌کند - اما این در اولویت است، چون مسئله طبقات ضعیف، مشکلات فعلی زندگی است؛ [قانون] درصدد برطرف کردن این مشکلات باشد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۳/۳۰).

در ادامه به وضع قوانینی در حوزه خانواده که حل‌کننده مشکلات خانواده باشد - نه متأثر از رسوم غربی - و وضع قوانینی در راستای حل معضلات اقتصادی کشور از باب نمونه اشاره کرده‌اند (پیشین).

در سخن دیگری از معظّم‌له، مجموعه نمایندگان را توصیه کرده‌اند که طرح‌ها، لایحه‌ها و قوانینی را پیگیری نمایند و در اولویت قرار دهند که برای مردم مفیدتر باشد و مشکلات و گره‌های آنان را بهتر

و زودتر باز کند و در این کار با هم مسابقه دهند؛ چراکه این يك رقابت مشروع، صحیح و مرضی خداوند متعال می‌شود و مردم نیز آن را لمس می‌کنند و می‌فهمند که به آنان خدمت می‌شود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۲/۱/۲۲).

قانون یکی از مهم‌ترین ابزارهای اعمال حاکمیت در نظام اسلامی است و قوانین هدایت‌کننده فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی کشور است. بنابراین بایسته دیگری که لازم است مورد توجه نمایندگان قرار گیرد، این است که قانونی وضع نمایند که برطرف‌کننده مشکلات آحاد جامعه و مردم باشد و از آنان گره‌گشایی کند.

۱۴-۳. ایتنا بر نظرات کارشناسی

شاخص دیگر در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای در مسئله قانون‌گذاری، این است که قانون با بهره‌گیری از نظرات کارشناسی و آراء افراد خبره نوشته شود. به عبارت دیگر جامعیت قانون بر شاخص‌های ذکرشده، در گرو این است که قانون‌گذاری و قانون‌نویسی، توسط افراد خبره، متخصص و کارشناس تهیه و تدوین گردد، همان‌طور که در بند نهم از ابلاغیه سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری بر ابتناء قانون بر نظرات کارشناسی تأکید شده است (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶) و از خرد جمعی و کارشناسی در تدوین قوانین، بیش‌ترین بهره گرفته شود (خامنه‌ای، پیام: ۱۳۸۷/۳/۷).

در همین رابطه در دیدار با نمایندگان مجلس شورای اسلامی فرموده‌اند: «در تنظیم و تصویب قانون، جنبه‌های کارشناسی به‌شدت باید رعایت شود.» سپس در ادامه مرکز پژوهش‌های مجلس و نخبگان بیرون مجلس را به‌عنوان دو بازوی کارشناسی مجلس معرفی کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۳/۳۰).

همان‌طور که در موارد متعددی در مقاله مورد استناد قرار گرفت، معظّم‌له در حوزه تقنین، سیاست‌های کلی قانون‌گذاری را با مشورت مجمع تشخیص مصلحت نظام، تنظیم و ابلاغ کرده‌اند که بیش‌تر آن‌ها در بایسته‌های چهارده‌گانه تبیین و تشریح شد و در پایان پژوهش به همه آن‌ها اشاره می‌شود:

«۱- توجه به موازین شرع به‌عنوان اصلی‌ترین منشأ قانون‌گذاری در تنظیم و تصویب طرح‌ها و لوایح قانونی. (بایسته اول)

۲- ارزیابی و پالایش قوانین و مقررات موجود کشور از حیث مغایرت با موازین شرعی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و ایجاد سازوکار لازم برای تضمین اصل چهارم قانون اساسی. (بایسته اول و دوم)

۳- تعیین سازوکار مناسب برای عدم مغایرت مقررات با قانون اساسی. (بایسته دوم)

۴- نظارت بر عدم مغایرت یا انطباق قوانین با سیاست‌های کلی نظام، با همکاری شورای نگهبان و مجمع تشخیص مصلحت نظام و تصویب قوانین لازم برای تحقق هریک از سیاست‌های کلی نظام. (بایسته سوم)

۵- تعیین حدود اختیارات و صلاحیت مراجع وضع قوانین و مقررات با ارائه تعریف روشن و مشخص از «قانون»، «آئین‌نامه»، تصویب‌نامه و بخشنامه موضوع اصل ۱۳۸»، «قانون آزمایشی و اساسنامه موضوع اصل ۸۵»، «برنامه و خط‌مشی دولت و تصمیمات موضوع اصل ۱۳۴»، «آراء وحدت رویه و ضوابط موضوع اصل ۱۶۱» و سایر مقررات و همچنین طبقه‌بندی و تعیین هرم سیاست‌ها، قوانین و مقررات کشور براساس نص یا تفسیر اصول قانون اساسی حسب مورد، از طریق مجلس شورای اسلامی.

۶- تعیین حدود اختیارات مجلس در اصلاح لوایح با رعایت اهداف لایحه.

۷- تعیین محدوده اختیار مجلس در تصویب ساختار و مفاد بودجه سالانه کل کشور (پیش‌بینی درآمدها، هدف‌گذاری‌ها، موارد هزینه و...) با تصویب قانون لازم و اصلاح آئین‌نامه داخلی مجلس.
۸- تعیین وظایف دولت و مجلس در مورد تعداد وزرا و وظایف و اختیارات آنان، وظایف قانونی رئیس‌جمهور موضوع اصل ۶۰ و ۱۲۴ قانون اساسی و هرگونه ادغام، الحاق، انتزاع و ایجاد سازمان‌های اداری، از طریق تصویب قانون.

۹- رعایت اصول قانون‌گذاری و قانون‌نویسی و تعیین سازوکار برای انطباق لوایح و طرح‌های قانونی با تأکید بر:

قابل اجرا بودن قانون و قابل‌سنجش بودن اجرای آن. (بایسته دوازدهم)

معطوف بودن به نیازهای واقعی. (بایسته پنجم)

شفافیت و عدم ابهام. (بایسته نهم)

استحکام در ادبیات و اصطلاحات حقوقی. (بایسته نهم)

بیان شناسه تخصصی هریک از لوایح و طرح‌های قانونی و علت پیشنهاد آن.

ابتناء بر نظرات کارشناسی و ارزیابی تأثیر اجرای قانون. (بایسته چهاردهم و دهم)

ثبات، نگاه بلندمدت و ملی. (بایسته هفتم)

انسجام قوانین و عدم تغییر یا اصلاح ضمنی آن‌ها بدون ذکر شناسه تخصصی. (بایسته نهم)

جلب مشارکت حداکثری مردم، ذی‌نفعان و نهادهای قانونی مردم‌نهاد تخصصی و صنفی در

فرایند قانون‌گذاری. (بایسته سیزدهم)

عدالت‌محوری در قوانین و اجتناب از تبعیض ناروا، عمومی‌بودن قانون و شمول و جامعیت آن و در صورت امکان پرهیز از استثناهای قانونی. (بایسته چهارم و بایسته هفتم)

۱۰- تعیین عناوین قوانین جامع، تبویب، تنقیح و تعیین شناسه قوانین موجود کشور در طول برنامه ششم توسعه.

۱۱- تعیین سازوکاری از سوی مجلس شورای اسلامی برای تشخیص قابلیت طرح در مجلس (موضوع اصل ۷۵ قانون اساسی) پیش از طرح و اعلام وصول.

۱۲- ضابطه‌مندسازی و تعیین نصاب بالا برای ارجاع به مجمع تشخیص مصلحت نظام در موارد تعارض مصوبه مجلس با نظر شورای نگهبان.

۱۳- بازنگری در مصوباتی که براساس مصلحت در مجمع تشخیص مصلحت نظام تصویب شده است از حیث تعیین دوره اعتبار مصلحت.

۱۴- رعایت صلاحیت ذاتی قوای سه‌گانه در قوانین مربوط به تشکیل نهادهایی مانند شوراهای عالی؛ بازنگری در قوانین موجود این نهادها؛ پیش‌بینی سازوکار کارآمد قانونی لازم برای تضمین عدم مغایرت مصوبات آن‌ها با قوانین عادی.

۱۵- تعیین اولویت‌های قانون‌گذاری با محوریت: گره‌گشایی از امور اجرایی کشور، اصول اجرا نشده قانون اساسی، سند چشم‌انداز، سیاست‌های کلی نظام، برنامه پنج‌ساله توسعه و مطالبات رهبری. (بایسته یازدهم)

۱۶- رعایت تدابیر فرماندهی کل نیروهای مسلح در قانون‌گذاری برای نیروهای مسلح.

۱۷- ترویج و نهادینه‌سازی فرهنگ رعایت، تمکین و احترام به قانون و تبدیل آن به یک مطالبه عمومی» (خامنه‌ای، ابلاغیه: ۱۳۹۸/۷/۶).

نتیجه‌گیری

از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، قوانین اسلامی تجلی‌بخش ضوابط اسلامی است و قانون به مثابه جاده‌ای برای رسیدن به اهداف و آرمان‌های نظام اسلامی یا به مثابه نرم‌افزار اداره کشور می‌باشد، بر این اساس در امر خطیر و مهم قانون‌گذاری، شاخص‌ها و بایسته‌هایی لازم است رعایت گردد تا بهترین و کارآمدترین قوانین وضع شود و در این پژوهش از بیانات و سخنرانی‌های معظّم‌له، چهارده شاخصه و بایسته قانون‌گذاری استخراج شده است: از دیدگاه ایشان، مهم‌ترین شاخص در قانون‌گذاری، مطابقت قانون با شرع، توجه به قانون اساسی کشور در قانون‌گذاری و سازگاری قانون با مبانی و اصول انقلاب اسلامی و سیاست‌های کلی نظام است و توجه به عدالت اجتماعی در قانون‌گذاری، هم‌خوانی قانون با نیازهای مردم، تقدیم مصالح کشور بر مصالح منطقه‌ای، نگاه جامع و بلندمدت

در قانون‌گذاری، آرمان‌گرایی مبتنی بر واقع‌بینی، توجه به تأثیرات قوانین، توجه به اولویت‌های کشور، قابل‌اجرا بودن قوانین، گره‌گشایی از مشکلات مردم و ابتنا قانون بر نظرات کارشناسی از دیگر شاخص‌های قانون‌گذاری از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای می‌باشد. ممکن است پژوهشگران و محققان بایسته‌ها و شاخص‌های دیگری با تتبع و بررسی بیانات معظّم‌له بر این موارد بیفزایند.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۷۵). لسان العرب. جلد سیزدهم. بیروت: دار بیروت.
۲. جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۴). حق و تکلیف در اسلام. قم: مرکز نشر اسرا.
۳. جعفری‌لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۶). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
۴. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۲). أجوبه الاستفتائات. تهران: انقلاب اسلامی.
۵. خامنه‌ای، سیدعلی، ابلاغیه سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری، ۱۳۹۸/۷/۶.
۶. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در اجتماع بزرگ مردم قم، ۱۳۷۹/۷/۱۴.
۷. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار اعضای شورای نگهبان، ۱۳۷۱/۸/۳.
۸. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با اساتید و دانشجویان قزوین، ۱۳۸۳/۹/۲۹.
۹. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با ائمه‌مختلف مردم به مناسبت میلاد مولای متقیان علی (ع)، ۱۳۷۵/۹/۵.
۱۰. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با اعضای هیأت مرکزی نظارت بر انتخابات چهارمین دوره مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۰/۱۲/۴.
۱۱. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در خطبه‌های نماز عید فطر، ۱۳۷۸/۱۰/۱۸.
۱۲. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۸۲/۱۰/۲۴.
۱۳. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با نمایندگان دوره ششم مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹/۳/۲۹.
۱۴. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸/۴/۳.
۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با مسئولان دستگاه قضا، ۱۳۷۴/۴/۷.
۱۶. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار فرماندهان و جمعی از پاسداران کمیته‌های انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹/۱۰/۱۰.
۱۷. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار هیأت رئیسه و نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۱/۳/۷.
۱۸. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۲/۳/۳.
۱۹. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۴/۳/۸.
۲۰. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲/۳/۸.
۲۱. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰/۳/۸.
۲۲. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹/۳/۱۸.
۲۳. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در خطبه‌های نماز جمعه‌ی تهران، ۱۳۸۲/۱/۲۲.
۲۴. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷/۳/۲۱.
۲۵. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۸۲/۵/۱۵.
۲۶. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۹/۴/۱۹.
۲۷. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۸۷/۶/۲.
۲۸. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار رئیس و نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۵/۳/۱۶.

۲۹. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار نمایندگان هفتمین دوره‌ی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۳/۳/۲۷.
۳۰. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار نمایندگان و کارکنان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۷/۳/۳۰.
۳۱. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۱/۳/۴.
۳۲. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار با نمایندگان هفتمین دوره مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۶/۳/۸.
۳۳. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار مسئولان دستگاه قضایی، ۱۳۸۰/۴/۷.
۳۴. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دومین نشست اندیشه‌های راهبردی با موضوع عدالت، ۱۳۹۰/۲/۲۷.
۳۵. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در مراسم بیست و پنجمین سالروز رحلت حضرت امام خمینی (ره)، ۱۳۹۳/۳/۱۴.
۳۶. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در مراسم بیست و چهارمین سالگرد رحلت امام خمینی (ره)، ۱۳۹۲/۳/۱۴.
۳۷. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در مراسم پانزدهمین سالگرد رحلت امام خمینی (ره)، ۱۳۸۳/۳/۱۴.
۳۸. خامنه‌ای، سید علی، پیام به مناسبت آغاز به کار هشتمین دوره مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷/۳/۷.
۳۹. خامنه‌ای، سید علی، پیام به مناسبت افتتاح چهارمین دوره مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۱/۳/۷.
۴۰. خامنه‌ای، سید علی، پیام به مناسبت افتتاح ششمین دوره مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹/۳/۶.
۴۱. خامنه‌ای، سید علی، نامه به سران قوای سه‌گانه و ابلاغ سیاست‌های کلی نظام، ۱۳۷۹/۱۲/۲۰.
۴۲. زارعی، محمدحسین (۱۳۸۴). مطالعه تطبیقی مجالس قانون‌گذاری. تهران: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی.
۴۳. قربان‌نیا، ناصر (۱۳۹۲). الزامات تقنین بر پایه فقه. فصلنامه دین و قانون.
۴۴. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۹). کلیات حقوق، نظریه عمومی. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۴۵. معاونت حقوقی ریاست جمهوری (۱۳۹۵). مجموعه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: اداره چاپ و انتشار معاونت تدوین، تنقیح و انتشار قوانین و مقررات.
۴۶. محمد معین (۱۳۷۱)، فرهنگ فارسی معین، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۴۷. نجفی اسفاد، مرتضی و محسنی، فرید (۱۳۸۶). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. الهدی.
۴۸. وکیلان، حسن (بی‌تا). مقدمه‌ای بر فلسفه قانون‌گذاری در تکاپوی ارتقای کیفیت قانون. فصلنامه پژوهش حقوق عمومی. ۱۸ (۵۱).